

Exodus

MARLEEN REYNDERS

DE IMPACT VAN EEN
BIJBELSE MIGRATIE

EXODUS

Sterck & De Vreese

Opgedragen aan mijn ouders Lisa en Louis
en aan Jan, Wouter, Simon en Tom

© 2022 Marleen Reynders | uitgeverij Sterck & De Vreese

Omslagontwerp Jelle Post
Boekverzorging Peter Slager

ISBN 978 90 5615 590 2

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vernieuwvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van uitgeverij Sterck & De Vreese, postbus 234, 8400 AE Gorredijk, Nederland – info@sterckendevreese.nl.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van de in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Sterck & De Vreese.

Sterck & De Vreese is onderdeel van
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.sterckendevreese.nl

Inhoud

Voorwoord | 11

Leeswijzer | 16

Deel 1 De Levant, kruispunt van beschavingen en strijdtoneel van machtige mogendheden | 19

De zuidelijke Levant, een kleurrijke regio | 20

Egypte, het land aan de Nijl | 24

1. De uitbouw van een handelsnetwerk in de vroege bronstijd (3100-2100 v.C.) | 26

2. Handel, migraties en conflicten in de middenbronstijd (2100-1550 v.C.) | 29

Verdedigingswerken tegen migranten | 29

De hoveling Sinoehé | 31

De vestiging van Levantijnse migranten in Egypte | 31

Het oudste alfabet | 34

De oostelijke Delta als Levantijnse biotoop | 35

3. De Hyksosdynastie (1650-1550 v.C.) | 40

De Hyksos en hun bewind | 40

Stevige oppositie uit Thebe | 43

De overwinning van Ahmose en de uitdrijving van de Hyksos | 44

Militaire vernieuwingen | 47

Wat is er gebeurd met Avaris en haar Levantijnse inwoners? | 48

De Egyptische perceptie van de Hyksosperiode | 50

4. Egypte, de grote imperiale macht in de Levant in de late bronstijd (1550-1200 v.C.) | 53

Egypte lanceert een nieuwe strategie | 53

De slag bij Megiddo (1456 v.C.) | 55

De Kanaänitische stadstaten als Egyptische vazallen | 55

Het Amarna-archief | 59

Sethi I en Ramses II, een nieuwe golf van militaire campagnes (1290-1213 v.C.) | 66

Militaire infrastructuur voor de Egyptische legers | 70

Merenptah en 'Israël' (1213-1203 v.C.) | 77

5. Crisis aan het einde van de late bronstijd (12de eeuw v.C.) | 83

Ramses III en de invasie van de Zeevolkeren

(1183-1152 v.C.) | 83

Nieuwe kansen en nieuwe nederzettingen | 87

Het toenemende belang van het Kanaänitische heuvelland | 88

De campagne van Sjesjonq I naar Kanaän (926/5 v.C.) | 89

Een harmonisatie van beide bronnen? | 91

Tanis en de ark van het verbond | 94

6. Nieuwe grootmachten verschijnen op het terrein (11de eeuw v.C.-70 n.C.) | 95

Het Noordrijk Israël en de Omridische dynastie | 95

De val van Samaria (722 v.C.) | 98

Het Zuidrijk Juda, vazal en rebel | 100

De val van Jeruzalem (586 v.C.) | 105

Deportaties ... | 106

... en diaspora | 108

De Perzische overheersing en de terugkeer uit

Babylonië | 110

De Tweede Tempeltijd (5de eeuw v.C.-70 n.C.) | 112

Het historisch kader in vogelvlucht | 113

Deel 2 In de voetsporen van Jozef en Mozes

Twee Bijbelverhalen in een oud-Egyptische setting | 117

1. Jozef in Egypte, een droomcarrière (Gen. 37-50) | 119

Het begon met een karavaan | 119

Jozef, de majordomus | 122

Jozef, de droomverklaarder | 124

Jozef, de hoveling | 128

De graanschuren van Jozef | 133

Hongersnood en slavernij | 134

Wie was Jozef? | 138

2. Mozes in Egypte, migranten onder druk (Ex. 1-15) | 141

Een xenofobe farao | 141

De voorraadsteden Pitom en Raämses | 142

Wie zijn de Aperoe/Habiru? | 150

Slavernij onder de loep | 152

What's in a name? | 153

Horigen, herendiensten, dienaren, slaven en
krijgsgevangenen | 155

Zwaar labeur op de bouwsites | 163

Mozes, de vondeling | 165

Mozes' vlucht en opdracht | 169

De Bijbelse plagen | 171

De exodus uit Egypte | 176

De route van de exodus | 181

De doortocht door de zee | 184

De uittocht uit Egypte. Op zoek naar een historische kern | 188

Van uittocht naar intocht. De lange zwerftocht door de
woestijn ... | 192

... en de spectaculaire verovering van Kanaän | 195

Proto-Israël en de nieuwe nederzettingen in het heuvelland | 199

Een bont etnisch tapijt | 201

Wie zijn de Sjasoe? | 203

Israël, erfgenaam van de Kanaänitische cultuur | 205

De oorsprong van Jahweh | 206

De naam Israël | 208

Jahweh in Israël en in Juda | 209

De exodus afgetoetst - en nu? | 215

Deel 3 Op zoek naar de betekenis van het exodusverhaal

De Bijbel en de Bijbelwetenschap | 217

De Bijbel, een schat aan gegevens, een veelheid aan interpretaties | 218

Tora – Pentateuch | 221

1. Een intrigerende ontstaansgeschiedenis | 221

Schrijvers, auteurs, redacteuren en kopiisten | 221

De Bijbel, een bibliotheekcollectie | 225

De levensboom | 231

De gelaagdheid van de teksten | 233

De redactiegeschiedenis van het exodusverhaal | 235

Compilatie van een Bijbelse historiografie | 239

De Bijbelse chronologie | 240

Gezaghebbende teksten | 245

De tekstgetuigen | 246

Van rol tot boek | 252

De culturele identiteit van Israël in een magnum opus | 254

2. De exodus en zijn literair-theologische boodschap | 255

Het boek Genesis en het Jozefverhaal – een betekenisvolle prelude | 255

Exodus – door een andere bril bekeken | 256

Het plagenverhaal | 258

De uittocht uit Egypte en de doortocht door de zee | 262

Het verbond op de godsberg | 269

De verovering van Kanaän | 277

Besluit Exodus. De impact van een Bijbelse migratie | 283

Is er ooit een Exodus geweest? | 284

De impact van het Bijbelse exodusverhaal | 287

Noten | 290

Verder lezen | 313

Chronologisch overzicht | 343

Afbeeldingen | 346

Index | 347

Index vreemde termen | 362

‘Migratie is een uitdrukking van het menselijke streven naar waardigheid, veiligheid en een betere toekomst.’

Ban Ki-moon (2016)

‘Iemand die als vreemdeling in jullie land verblijft, mag je niet onderdrukken.

Heb hen lief als jezelf, want jullie zijn zelf vreemdelingen geweest in Egypte.’

Leviticus (19:33-34)

Voorwoord

Migraties en vluchtelingenstromen zijn niet meer weg te denken uit onze samenleving. De confrontatie met grote mensenstromen uit Afrika en het Midden-Oosten, als gevolg van oorlogen, ontberingen, ecologische rampen en etnische zuiveringen, wordt zelfs een ‘crisis’ genoemd. Het Westen worstelt met de realiteit van een multiculturele leefwereld, niet het minst vanwege de moeizame integratie van vreemdelingen. Deze vluchtelingen en migranten komen immers van ver en hebben een andere culturele identiteit. Ze overschrijden illegaal onze grenzen en hebben nauwelijks economische middelen. Regeringsleiders gaan er gespannen mee om en proberen controle te verkrijgen door letterlijk en figuurlijk grenzen te versterken en muren te bouwen. Er is geen binnenland meer zonder buitenland.

Migraties zijn van alle tijden. Ze behoren tot ons menselijk DNA: van de prehistorische mens die uit Afrika trok tot de grote groepen vluchtelingen die elke dag op de Griekse eilanden Samos en Lesbos blijven aankomen. Migraties hebben een grote impact. We hebben eruit geleerd dat ze steevast met grote veranderingen gepaard gaan, sommige constructief en stimulerend, andere beperkend en destructief.

Dit is een boek over dé migratie bij uitstek, de exodus. We zijn allemaal opgegroeid met het verhaal van de Bijbelse uittocht, waarbij Mozes zijn volk Israël uit de slavernij van Egypte redt. Deze Bijbelse migratie naar het Beloofde Land was evenwel niet gericht op integratie, wel integendeel. De Bijbeltekst lijkt veeleer aan te geven dat het volk Israël ‘anders’ was. En het is net deze onderscheiden identiteit die het volk tot een opmerkelijke entiteit heeft gevormd.

Als kind was ik bijzonder geboeid door de verhalen van Jozef en van Mozes. En bij het zien van de spectaculaire Hollywoodfilm *De tien geboden* van Cecil B. DeMille (1956) was ik, zoals wellicht velen onder u, helemaal verkocht. Voor mij waren de slavernij in Egypte, de spectaculaire plagen en de doortocht door de zee grootse momenten uit ‘de geschiedenis’. Tijdens mijn studies Egyptologie aan de KU Leuven bleek het Exodusverhaal nochtans geen voorwerp te zijn van onderzoek. En wanneer ik later als docent vragen kreeg over de Egyptische

context van het Jozef- en het Mozesverhaal, kon ik hierop niet afdoende antwoorden. Maar, ik moest en zou weten!

Toen ik ongeveer tien jaar geleden met dit avontuur startte, had ik nooit kunnen vermoeden dat het zou resulteren in een boek over – laat ons eerlijk zijn – toch wel een ‘gewaagd’ en complex onderwerp. Ik meende evenwel goed gewapend van start te kunnen gaan dankzij mijn expertise als egyptoloog, mijn kennis van het Hebreeuws en mijn vertrouwdeheid met de literatuur, de geschiedenis en de archeologie van het oude Nabije Oosten. Maar dat draaide helemaal anders uit! Ik merkte al gauw dat het een groot probleem was om de verhaalelementen uit het Jozef- en het Exodusverhaal in een wetenschappelijk historisch kader te kunnen plaatsen. Mijn boek leek recht af te stevenen op een patstelling. Tot ik begreep dat een compleet andere aanpak nodig was. Om uit de impasse te raken moest ik het historisch narratief verlaten en de complexe totstandkoming van de Bijbel en de Bijbelse verhalen zelf bestuderen. Hiervoor diende ik me wel stevig bij te scholen. Ik heb dan ook vele academische werken doorgeploegd, studiedagen bijgewoond en cursussen gevolgd. Maar de belangrijkste inzichten heb ik verworven door de contacten met en de uitstekende publicaties van eminente Leuvense Bijbelwetenschappers als Marc Vervenne, Hans Ausloos en Bénédicte Lemmelijn. Ik apprecieer hen niet alleen wegens de verfrissende nuchterheid en de intellectuele integriteit waarmee zij met deze complexe materie omgaan, maar vooral omdat zij het Bijbelse verhaal een begrijpelijke actuele betekenis hebben gegeven.

De spreekwoordelijke kers op de taart was mijn bezoek aan de Egyptische en Bijbelse sites die in dit boek aan bod komen. Ik had het geluk om, in de sporen van het leger van farao Thoetmosis III, de afstand tussen Egypte en de strategische Kanaänitische stad Megiddo te kunnen peilen; stil te staan bij de waterplassen in de oostelijke Nijldelta waar de uittocht zou plaatsgevonden hebben; met een jeep door het barre gebied van de Sinaï te rijden; en onder een bloedhete zon de tell van Jericho te verkennen waar elk zandkorreltje een stukje geschiedenis vertelt. Het absolute hoogtepunt was een bezoek aan het labo van de Israel Antiquities Authority in Jeruzalem, waar men nieuwe technieken heeft ontwikkeld om zelfs minuscule papyrusfragmentjes van Dode Zeerollen tot een groter en begrijpelijk geheel samen te voegen.

De vele verwijzingen naar Egypte en de Egyptenaren in het Exodusverhaal hebben ook bij het ruime publiek een bijzondere nieuwsgierigheid

gewekt. Op alle mogelijke fora worden pittige discussies gevoerd over vragen als ‘Waren er inderdaad Israëlieten aanwezig in Egypte tijdens de faraonische periode?’, ‘Waarom hebben de Egyptenaren buitenlandse migranten in slavernij gedwongen?’, ‘Wat is de verklaring voor de Bijbelse plagen?’ en ‘Onder welke farao heeft de exodus precies plaatsgevonden?’

Eeuwenlang heeft men de uittocht van de Israëlieten uit Egypte als een historische gebeurtenis beschouwd, ook al omdat die werd uitgezet op de vertrouwde tijdslijnen in de geschiedenis- en godsdiensthandoeken uit onze schooltijd. Dit traditionele standpunt is ondertussen stevig uitgedaagd door belangrijke archeologische ontdekkingen, intrigerende tekstvondsten en nieuwe wetenschappelijke inzichten. Het doel van dit boek is net om deze problematieken bloot te leggen en nieuwe perspectieven naar voren te schuiven.

Wat mag u verwachten?

Hoewel men tot voor kort vooral met een ‘geschiedkundige’ blik naar het Jozef- en Mozesverhaal heeft gekeken, zijn we toch minder goed op de hoogte van de feitelijke historische relatie en de culturele dialoog tussen het oude Egypte en Kanaän/Israël tijdens de brons- en ijzertijd (3de-1ste millennium v.C.). Voor velen is deze oude cultuurperiode zelfs een volledig blanke pagina. In een **eerste deel** maken we kennis met die historische en archeologische wereld waarvan de buurlanden Egypte en Kanaän/Israël deel uitmaakten. Door middel van een netwerk van economische, politieke en culturele componenten waren beide gebieden nauw met elkaar verbonden. Soms waren ze bondgenoten, soms stonden ze als vijanden tegenover elkaar. Het belang van de strategische ligging van Kanaän/Israël tussen de twee grote continenten Azië en Afrika kan niet onderschat worden, want die heeft ertoe geleid dat de regio voortdurend geëxploiteerd en onderdrukt werd door vreemde mogendheden. Wanneer de impact van Egypte hier in de vroege ijzertijd (12de eeuw v.C.) sterk afneemt, verschijnen er al gauw andere machtige spelers op het terrein, zoals de Assyriërs, Babyloniërs, Perzen, Grieken en Romeinen.

In een **tweede deel** treden we in de voetsporen van Jozef en Mozes. Hierbij gaan we de uitdaging aan om de Egyptische elementen uit beide Bijbelverhalen af te toetsen aan het historisch kader van de brons- en ijzertijd. We gaan daarbij specifiek op zoek naar wat het buiten-Bijbelse bronnenmateriaal, dit is de informatie die ons buiten de Bijbel om heeft

bereikt, kan vertellen over beide Bijbelpersonages en de intrigerende gebeurtenissen die er plaatsvinden. Een antwoord hierop geven blijkt niet eenvoudig te zijn. Want deze oefening brengt met de regelmaat van de klok ‘anachronismen’ aan het licht, elementen of gegevens die absoluut niet passen in het tijdsbeeld dat door de Bijbel wordt geschetst. Deze historische toetsing wordt uitgebreid met het Jozefverhaal, niet alleen vanwege de vele Egyptische elementen die erin vermeld worden, maar vooral omdat het verhaal verklaart hoe de Israëlieten precies in Egypte zijn aanbeland. En omdat de uittocht uit Egypte gericht is op de intocht in het Beloofde Land, laten we ook de zwerftocht door de Sinaiwoestijn heen en de verovering van Kanaän aan bod komen.

Ondanks het feit dat de Bijbelse verhaalelementen niet corresponderen met de feitelijke geschiedenis, kunnen we ze niet zomaar afdoen als ‘onwaar’. In een **derde deel** gooien we het dan ook over een andere boeg en verdiepen we ons in de teksten zelf en in hun complexe ontstaansgeschiedenis. We besteden aandacht aan wie deze teksten heeft geschreven, wanneer en voor wie ze geschreven zijn, met welke bedoeling ze geschreven zijn en hoe ze samengebracht werden.

Ten slotte zal de vele nieuwe informatie over welke plaats het Exodusverhaal precies gehad heeft in de geschiedenis van Kanaän en Egypte ons brengen bij die ene uitdagende vraag, tevens het uitgangspunt van onze zoektocht: *Is er ooit een exodus geweest en wat was de impact van deze Bijbelse migratie?*

Bij het afronden van dit boek wil ik graag vele bijzondere mensen bedanken. Mijn allergrootste dank gaat uit naar mijn echtgenoot Jan en mijn kinderen Wouter, Simon en Tom voor hun grote geduld en de dagelijkse ondersteuning van een ‘afwezige’ moeder die met haar hoofd voortdurend in het oude Oosten vertoefde. Dank ook aan de vele vrienden die mij bleven aanmoedigen en telkens opnieuw vroegen ‘waar dat boek nu eigenlijk bleef’. Dank je wel prinsessen Dani, Christel en Inge, René en Sidy, Marc en Mirjam, Sonia en Franco, alle Egypte-habibi, de muziekvrienden van Capella Nova en nog zovele anderen. Mijn grote erkentelijkheid gaat eveneens uit naar de academici die mij steunden. In het bijzonder naar Marc Vervenne, Hans Ausloos en Bénédicte Lemmelijn, die mij met raad en daad hebben bijgestaan en altijd bereid waren om op vragen te antwoorden en me op het juiste spoor te zetten. Ik denk met veel genegenheid en dankbaarheid terug aan onze overlegmomenten. Een bijzondere dank ook aan de coördinatoren

en de vele cursisten van Davidsfonds Academie en andere culturele verenigingen overal te lande, die mij met hun oprechte interesse voor dit onderwerp zijn blijven stimuleren. En last but not least, een bijzonder woord van dank aan mijn uitgever Katrien De Vreese van Sterck & De Vreese, voor haar vertrouwen, toewijding en enorme geduld bij de totstandkoming van dit project.

Heeft het opzet van dit boek uw nieuwsgierigheid gewekt? Laat ons dan samen de uitdaging aangaan om het fascinerende exodusverhaal te ontrafelen.

Daarvoor gaan we terug in de tijd, terug naar de wereld van het oude Nabije Oosten ...

Marleen Reynders
voorjaar 2022